Obyčajové tradície pri úmrtí a pochovávaní na Slovensku

s osobitným zreteľom na etnickú a konfesionálnu mnohotvárnosť

Zostavil Ján Botík

LÚČ Bratislava 2001

separát

Arne B. Mann

Obyčaje pri mŕtvom a pohreb Rómov na Slovensku

/ Arne B. Mann

Obyčaje pri mŕtvom a pohreb Rómov na Slovensku

V obyčajovej kultúre Rómov na Slovensku má dominantné postavenie komplex rodinných obyčajov (výročné obyčaje sú úzko späté s poľnohospodárstvom, a keďže Rómovia v minulosti nevlastnili pôdu – neboli roľníkmi, nezohrávali u nich významnejšiu úlohu, niektoré úplne absentovali). Najväčší význam prikladajú Rómovia obyčajovým úkonom spojeným so smrťou a pohrebom, na druhom mieste sú obyčaje pri narodení dieťaťa, a napokon pri uzatváraní manželstva. Obyčajový komplex pri úmrtí človeka je dodnes dodržiavaný nie z dôvodu úcty ku kultúrnej tradícii svojho etnika, ale z dôvodov vnútornej potreby zabezpečenia ďalšej existencie – pokojného života pozostalých a ďalších príslušníkov rómskeho lokálneho spoločenstva. Dodržiavanie tradičných noriem je vonkajším prejavom viery, ktorá je zaujímavou symbiózou kresťanskej ideológie, vlastných poverových predstáv (ich korene môžeme hypoteticky predpokladať ešte v indickej pravlasti) a obyčajových úkonov prevzatých od majoritného obyvateľstva, v prostredí ktorého niekoľko storočí žili, prispôsobených pre vlastné potreby.

Azda najstaršie zápisy o zomieraní a pohrebe Rómov na našom území nájdeme v monografii Samuela Augustiniho ab Hortisa z rokov 1775–1776.[1] Konštatovanie autora, že „pri ich umieraní sa nedá zistiť nič mimoriadneho", je hádam dôsledkom toho, že Rómovia považovali udalosti okolo úmrtia blízkeho vždy za intímnu sféru svojho života, ktorú chránili pred pozorovateľom „zvonka", o to viac, ak ním bol kňaz. Napriek tomu Augustini zaznamenal niekoľko cenných postrehov, napr. konštatovanie, že po úmrtí blízkej osoby „nasleduje plač, nárek, ženy a muži si vytrhávajú vlasy", o mimoriadnej úcte preukazovanej zomrelému vajdovi; o vzťahu k životu a smrti vypovedá tiež poznámka, že v súvislosti s Rómami „nepočuť o vraždе detí alebo o samovraždе".[2]

Napriek tomu, že rómskemu obyvateľstvu bola v medzivojnovom Československu venovaná minimálna pozornosť (azda okrem represívnych opatrení policajných orgánov), pozoruhodné sú dve monografie, v ktorých autori venovali tomuto etniku samostatné kapitolky: zmienky o praktikách pri úmrtí a pohrebe nájdeme v monografii Antonína Václavíka o luhačovskom Zálesí[3] a Bartolomeja Krpelca o Bardejove.[4]

Významným prameňom pre poznanie kultúry – a teda aj problematiky úmrtia a pohrebu – Rómov na Slovensku sú publikované výsledky terénnych etnografických výskumov zakladateľky romistiky na Slovensku Emílie Horváthovej (Čajánkovej): jej prvá štúdia o rožkovianskych Cigánoch vyšla v roku 1954;[5] sledovanú problematiku spracovala v kapitole Rodinný a spoločenský život vo svojej monografii *Cigáni na Slovensku*.[6] Údaje o pohrebe východoslovenských Rómov nájdeme aj v prácach ďalšej romistky – Evy Davidovej[7]; v roku 1988 vyšla zaujímavá štúdia Mileny Hübschmannovej o viere slovenských Rómov v *mula*.[8] O pohrebnom ríte olašských Rómov sa na základe výsledkov svojich výskumov v roku 1986 zmienila Jelena Marušiaková.[9]

Výsledkom kolektívneho výskumu rodinných obyčajov Rómov koncom 80. rokov 20. storočia, ktorého koordinátorom bol vtedajší Národopisný ústav SAV (podieľali sa na ňom najmä učitelia), bolo niekoľko vykúpených výskumných materiálov, vo vzťahu k téme bol publikovaný jedine príspevok Pavla Antola[10] a dve štúdie Arne B. Manna.[11]

Od roku 1994 vychádza v Prahe (stále ako česko-slovenský) časopis romistických štúdií Romano džaniben, v ktorom dostávajú priestor nielen profesionálni romisti, ale aj samotní Rómovia. Nájdeme tu aj niekoľko článkov olašského Róma Petra Stojku, z ktorých jeden je zameraný na pohreb.[12] Ďalšími prameňmi môžu byť novinové a časopisecké články, ktoré informujú najmä o „atraktívnych pohreboch" niektorého z predstaviteľov olašských Rómov, tie však treba brať s istou rezervou.

Vo vedomí rómskeho obyvateľstva je dodnes rozšírená predstava, že pre zomierajúceho prichádza niekto z dávnejšie zomrelých príbuzných, aby ho odviedol na druhý svet (v Bystranoch a Markušovciach ho nazývajú *mulo poslancos* – posol mŕtvych).

Raz ho viacerí videli schádzať z cesty do osady – bol celý biely až po päty; vošiel do toho domu, kde bol chorý človek, za dve-tri hodiny bol tento mŕtvy (*Bystrany*).

Väčšinou ho však vidí iba zomierajúci, podobne ako aj ďalších príbuzných, ktorí sa zhromaždia pri jeho lôžku alebo v kútoch izby. Všeobecne je rozšírená predstava, že prichádzajúcu smrť (*mula*) vidí pes, ktorý začne plakať/zavýjať (Bystrany, Markušovce, Spišské Tomášovce, Andrejová, Žehňa, Soľ, Hrčeľ, Pobedim), kuvik (Bystrany, Stročín, Soľ, Kuzmice, Pobedim), alebo iný vták (Trebišov), prípadne mačka (Markušovce). Blížiace sa úmrtie v rodine predpovedá sen o jamách, o vydaji, o sliepkach (Žehňa, Andrejovce, Spišské Tomášovce, Hrčeľ, Bardejov, Pobedim),[13] ale aj mrazenie zubov (Andrejová, Trebišov).[14]

Keď príbuzní vidia, že zomierajúcemu niet pomoci, snažia sa mu trápenie uľahčiť. Staršie pramene uvádzajú položenie zomierajúceho na zem,[15] v posledných rokoch ho nechávajú dokonať v posteli, ale nesmie mať pod hlavou vankúš s perím, lebo by nemohol zomrieť. V Bystranoch žene rozpustia vlasy, odoberú náušnice, prstene, šnúrky – *Mŕtva bude mať voľný svet, duša sa ľahšie dostane z tela.*

Správu o úmrtí môže vyjaviť – najmä vzdialeným príbuzným – i sám zomrelý: najčastejšie sa premení na čierneho vtáčika (*kálo čiriklóro*), ktorý zaklope zobákom na okno, prípadne vletí do izby (Markušovce, Spišské Tomášovce, Andrejová, Bardejov, Giraltovce, Stročín, Hrčeľ, v Bystranoch spomínajú aj žltého vtáka), ukázať sa môže aj v podobe psa alebo mačky (Markušovce, Trebišov, Turzovka), alebo i muchy (Markušovce). Svoju prítomnosť prejaví aj tak, že sa nečakane otvoria dvere (Kuzmice, Bardejov), niekto zabúcha na okno alebo na dvere (Turzovka), trasú sa taniere v kredenci (Bystrany, Turzovka), praskne alebo sa rozbije sklenený pohár (Hrčeľ, Bardejov), nečakane vypadne žeravý uhlík zo sporáka (Bystrany). Obyčajne až po takto vyjavenom znamení, keď rodina už očakáva tragickú udalosť, prichádza konkrétna správa (telegramom, telefonicky alebo ju niekto príde oznámiť osobne) o úmrtí niekoho z rodiny.

Okolo roku 1970 Františka Ž. v Spišských Vlachoch zrazila motorka. Jeho rodina v Bystranoch o tom nič nevedela, večer všetci pozerali televízor. Zrazu sa zjavila ruka a televízor vypla. Všetci vedeli, že je to znamenie, že sa niečo stalo; až neskôr im prišli povedať, že F. Ž. je mŕtvy (Bystrany).

Úmrtím sa z človeka stáva *mulo:* tento termín označuje jednak mŕtve telo – mŕtvolu, jednak ducha zomrelého – prízrak.[16] Pretože *mulo* môže zasahovať – najmä negatívne! – do života pozostalých, väčšina obyčajových praktík, ktoré Rómovia uskutočňujú od skonu človeka po jeho pochovanie, ale aj istý čas potom, má za cieľ uspokojiť potreby zosnulého, udobriť si ho a zamedziť mu v ubližovaní živým.[17]

Jedným z prvých úkonov po úmrtí človeka je zakrytie alebo zvesenie zrkadla zo steny: tento všeobecne rozšírený zvyk je doložený literatúrou,[18] zaznamenaný bol v dvanástich skúmaných obciach. Najčastejšie sa zdôvodňuje obavou, že by sa v ňom mohla objaviť podoba mŕtveho, prípadne podoby zomrelých príbuzných, ktorí si prišli pre zomierajúceho. V zrkadle sa môže mŕtvy ukázať aj vtedy, keď sa príde poďakovať – tri dni alebo týždeň po pohrebe.

Koncom štyridsiatych rokov 20. storočia zomrel v Bystranoch jeden muž na tuberkulózu; oproti posteli mali zrkadlo, ktoré zabudli zakryť. Keď sa vrátili z pohrebu, videli v zrkadle obraz nebožtíka ako leží v posteli; zavolali čhibala (vajdu), ktorý ho tam tiež videl, ten poradil vdove, aby zrkadlo rozbila.

S. Augustini ab Hortis uviedol, že blízki príbuzní zomrelého – ženy i muži – si vytrhávali vlasy.[19] S najväčšou pravdepodobnosťou išlo o praktiku, známu až do 20. storočia u olašských Rómov: E. Horváthová zaznamenala v roku 1955 v Rimavských Zalužanoch zvyk, keď si vdova ostrihala vlasy až po uši a vdovec si zase odstrihol fúzy.[20] Zvyk ostrihať si vlasy dodržiavajú olašské ženy (vdova a dcéry zomrelého) v oblasti Nitry dodnes, pričom synovia a bratia si obliekajú čierne košele a najmenej týždeň po smrti otca alebo brata sa neholia.[21] Tento zvyk bol zaznamenaný aj u Cigánov v Rakúsku, kde si najbližší príbuzní odstrihli vlasy, ktoré obetovali Matke Božej.[22] Vo všeobecnosti sa v dome smútku (či aspoň v izbe, kde je mŕtvy vystretý) nesmie variť (Spiš, Šariš, Zemplín, Kysuce), P. Stojka uvádza, že u olašských Rómov najbližší pozostalí v tom čase nejedia ani nepijú (aby ich neohovárali), z domu odstránia všetky farebné veci (pretože znamenajú krásu).[23] Nebohého obriaďuje niekto z najbližších príbuzných, obyčajne muža muži, ženu ženy. Ak má mŕtvy otvorené oči, znamená to, že chce ešte niekoho zobrať so sebou (Bystrany, Markušovce, Spišské Tomášovce, Žehňa, Turzovka), preto mu na oči položia mince, ktoré mu potom ponechajú v truhle. Šatkou mu podviažu bradu, aby nemal otvorené ústa, prípadne nohy, aby ich mal pri sebe. Aj tu sa prejavuje postoj živého (*džido*) k mŕtvemu (*mulo*): všetky predmety, ktoré sa použijú v styku s mŕtvym (hrebeň, uterák, mydlo, britva, holiaci strojček, šatka), sú pre žijúcich nebezpečné, preto sa alebo ukladajú do truhly, alebo sa po pohrebe aj s ďalšími osobnými vecami po nebohom spália, prípadne zakopú do zeme (známe vo všetkých skúmaných lokalitách). Škodlivá je aj voda, ktorou mŕtveho umývali, preto ju vylievajú na také miesta, kde nikto nechodí (na človeka, ktorý by cez takéto miesto prešiel, by sa preniesla choroba mŕtveho, dostal by lámku do nôh, prípadne by nebohý takéhoto človeka prenasledoval – (Bystrany, Markušovce, Spišské Tomášovce, Andrejová, Žehňa, Stročín, Soľ, Trebišov, Pobedim).

Starší ľudia si už za života pripravia šaty do truhly. Ak nebohý takéto šaty nezanechal, kupujú zväčša nové. Do truhly však ukladajú všetky jeho obľúbené odevné súčiastky (klobúk, šatky, zástery) a osobné predmety, aj keď sú väčšej finančnej hodnoty: prstene, náušnice, retiazky, hodinky, husle, gitaru, bič (ak choval kone),[24] ale i fajku, cigarety, okuliare, fľaštičku s alkoholom (i štamperlík), karty, ak bol veriaci, tak i modlitebnú knižku a ruženec.[25]

V niektorých prípadoch sa môžeme stretnúť s rozdielnymi názormi na predmety kladené do truhly: bežne dávajú zomrelému fajčiarovi do truhly cigarety (v niektorých lokalitách vložia cigaretu do rúk skrížených na hrudi), fajku, tabak, pričom niekde priložia zápalky, inde zápalky nedávajú, čo zdôvodňujú tým, že by sa mŕtvy sám zapálil (Markušovce), alebo z obavy, aby neprišiel zapáliť dom (Soľ). Nejednotnosť je i v názore na vkladanie palice do truhly, ak ju nebohý používal pri chôdzi: v niektorých lokalitách pripúšťajú, že je možné ju vložiť, v ďalších to nepripúšťajú, pretože *mŕtvy by mohol prísť obloky potrepať* (Markušovce), *potom by chodil s tou palicou*, t. j. lomozil by (Žehňa).

Mŕtvych väčšinou pochovávajú bez topánok (len v ponožkách alebo mäkkých papučiach), zdôvodnenie poznajú len v niektorých lokalitách: *keby bol v topánkach, chodil by ako duch* (Bardejov), *keby mal boty, vracal by sa nazad* (Hrčeľ, Andrejová). V niektorých prípadoch mŕtvym obujú topánky, ale bez šnúrok (Bystrany). Na druhej strane olašskí Rómovia, ktorí sa rovnako obávajú návratu mŕtvych, považujú pochovávanie bez topánok za nedôstojné – *treba dať opätkové topánky, aby ju počuli, keď ich príde navštíviť, tešíme sa, že príde domov jej duch* (Tekovské Lužany). Rozšíreným zvykom u Rómov (tak u usadlých, ako aj u olašských) je dávať mŕtvemu peniaze, ktoré mužom vkladajú do vrecka, ženám do zástery alebo do ruky, u olašských Rómov spolu so svätými obrázkami kladú papierové bankovky priamo na hruď zomrelého (Tekovské Lužany). Od neurčitých zdôvodnení, že *peniaze bude na druhom svete potrebovať* (Trebišov, Spišské Tomášovce), *aby mal čím zaplatiť pri bráne* (Soľ), *aby ho pustili na druhý svet* (Tekovské Lužany), sa líšia vysvetlenia, že peniazmi rodina vypláca nebohého z majetku, *aby sa už nevracal* (Markušovce, Giraltovce, Stročín, Bardejov, Hrčeľ), pritom vždy ide o symbolickú sumu 10–50 korún, drobné mince (u olašských Rómov ide o vyššie čiastky, v Tekovských Lužanoch priznávajú 500–1000 korún).

Na príklade vkladania peňazí možno rozlíšiť dva hlavné dôvody, pre ktoré Rómovia kladú mŕtvym do truhly jednotlivé predmety: viera v posmrtný život (predmety majú naďalej slúžiť zomrelým) a ochrana pred revenantmi (zomrelí by ich mohli od pozostalých dodatočne požadovať), v jednotlivých prípadoch sa stretávame s oboma typmi zdôvodnení, preto nie je možné zodpovedne určiť, ktorý dôvod je primárny a ktorý sekundárny. Za doklad viery v posmrtný život možno považovať zdôvodnenie P. Stojku, že cigarety, pálenku a karty vkladajú do truhly zomrelému preto, „aby mal na druhom svete čo piť a čo fajčiť a aby si mohol zahrať karty".[26] Takéto vysvetlenie má aj praktika vkladať zomrelej tehotnej žene do truhly plienky, alebo aj výbavu pre dieťa.[27] Malé deti obložia v truhle svätými obrázkami a kvetmi, v Bystranoch vložia do truhly pomaranč a jabĺčko, v Spišských Tomášovciach hračku.

Dvadsiateho júla 1998 postihla najväčšiu rómsku osadu na Slovensku v Jarovniciach (okr. Sabinov) živelná katastrofa – pri nečakanej ničivej povodni zahynulo 50 ľudí, z toho 34 detí. Truhly s obeťami priviezli vojaci na nákladných autách tesne pred spoločným pohrebom. Rodičia a príbuzní sa snažili otvoriť detské truhly, aby do nich mohli vložiť sladkosti (čokolády, cukríky). Prítomní policajti to pokladali za narušovanie poriadku a snažili sa im v tom zabrániť. Dramatickú situáciu vyriešil napokon jeden z organizátorov pohrebu, ktorý dal pokyn policajtom, aby ďalej nezasahovali a umožnili tak Rómom vložiť pripravené predmety do rakiev.

Vo všeobecnosti platí zásada, že osobné vlastníctvo patrí majiteľovi, po jeho smrti mu ho treba dať do truhly alebo zničiť. Archaickým sa zdá byť zvyk kočovných Rómov všetky veci, ktoré zostali po zomrelom, spáliť, hneď na jeho hrobe: takúto praktiku zaznamenala v Rožkovanoch E. Horváthová.[28] Niektoré skupiny spálili celý majetok zomrelého i s vozom.[29] Jelena Marušiaková zistila, že olašskí Rómovia voz spálili alebo aj s koňmi predali len v prípade, že ich majiteľ zomrel priamo na voze, preto ich predali cudzím ľuďom – sedliakom alebo členom nepríbuzných skupín, čím na nich preniesli nebezpečenstvo záhrobných návštev.[30] Podobné praktiky opísal A. Fraser v súvislosti s Cigánmi v Anglicku: v období, keď kočovali v maringotkách, bolo zvykom spáliť celú maringotku, v ktorej zomrelý býval, spoločne so všetkým, čo mu patrilo (rovnako sa musel rozbiť i všetok porcelánový či kameninový riad). V období, keď cestujú automobilmi a karavanmi, mal by sa spáliť karavan, pri nedostatku peňazí je však možné karavan diskrétne predať *gadžovi*.[31]

Aj u usadlých Rómov bolo všeobecne rozšírené presvedčenie, že veci, ktoré ostali po zomrelom, treba spáliť (prípadne zakopať): predovšetkým to bolo oblečenie, v ktorom zomrel, posteľná bielizeň a slama, na ktorej zomrel, ale aj ďalšie odevné súčiastky: *Také veci po mŕtvom tlačia, škrtia, nepríjemne sa nosia, preto ich treba spáliť* (Markušovce). Antonín Václavík videl v tejto praktike dôkaz viery v posmrtný život: *Na posmrtné trvání věří taktéž, čemuž nasvědčuje to, že po zemřelém členu rodiny spálí všecky šaty – ač jich bývá u nich poskrovnu – aby prý duše jeho se do nich nevrátila a bídy nové nezkusila.*[32] Z výpovedí informátorov však vyplýva, že hlavným dôvodom bol strach pred tým, aby si predmety, ktoré mu nedali do truhly, neprišiel pýtať. Pre olašských Rómov sú charakteristické zlaté šperky, často značnej historickej i umeleckej hodnoty. J. Marušiaková zaznamenala, že ich dostal ten, komu ich zomierajúci ústne odkázal; v prípade, že sa tak nestalo, pochovali ho aj s nimi, aby si ich nechodil pýtať.[33] Túto praktiku potvrdila aj informátorka z Tekovských Lužian, ktorá už teraz odkázala svoje šperky dcéram so zdôvodnením, že hroby sa dnes vykrádajú a takto ostanú v rodine.

Otvorená truhla s nebohým, položená na dvoch stoličkách, je v izbe tri dni. Z kostola prinesú svietniky so sviečkami, ktoré potom horia pri rohoch truhly. Pod truhlu položia nádobu so studenou vodou (najmä v lete), ktorá má zmierniť zápach a „nadutie" tela zomrelého. Mimoriadnu vážnosť prikladajú Rómovia všeobecne rozšírenému zvyku – vartovaniu (*vartišagos, vartinel, varovinel, stražinel*): od momentu úmrtia až do pochovania bdejú pri mŕtvom jeho pozostalí, vzdialení príbuzní, vystrieda sa tu celá miestna komunita. Vartovanie má svoje ustálené a rešpektované pravidlá, ktoré sú v základných znakoch vo všetkých skúmaných lokalitách rovnaké: každý prichádzajúci pristúpi k mŕtvemu, dotkne sa jeho ruky, hrude alebo čela, rozlúči sa s ním a poprosí ho o odpustenie; blízki príbuzní ho pobozkajú. Prichádzajú i nepriatelia zomrelého a dlžníci sa snažia vyrovnať svoj dlh (v roku 1987 zomrelej Rómke v Markušovciach vložil sused pod ruku 100 Kčs, ktoré jej bol dlžný). Keď sú s nebohým sami v miestnosti, pošepkajú mu do ucha nejaký odkaz – dajú pozdraviť zomrelých príbuzných na druhom svete (Bardejov, Giraltovce). Cez deň sú pri mŕtvom prevažne ženy, ktoré sa modlia. Večer ostávajú pri ňom najmä muži: zdržiavajú sa v tej istej miestnosti, kde je truhla (najmä ak ide o jednopriestorové obydlie), alebo v susednej miestnosti, tak, aby na mŕtveho videli. Čas do rána trávia rozprávaním rôznych historiek zo života zosnulého, z vlastného života i tradičných rómskych rozprávok,[34] ale i veselých príbehov, vtipov a hádaniek.

Pri vartovaní sa nesmie spievať, jedlo prinášajú obyčajne príbuzní z iného domu (najčastejšie sa kon-

zumuje klobása, saláma s horčicou a chlebom, párky, pivo, pálenka a káva). Pohárikmi sa nesmie štrngať, naopak, pri konzumácii alkoholu sa dodržiava istý rituál, ktorým sa preukazuje úcta zomrelému: pri otvorení každej novej fľaše, alebo pri naliatí prvého pohárika sa odleje trochu na zem so slovami *Pre leskeri loki phuv!* – „Nech mu je zem ľahká!", alebo *Vaš leskeri vodži* – „Za jeho dušu!" (z tohto dôvodu pri vartovaní v Bystranoch v roku 1989 zrolovali koberec).[35] Ak si pri vartovaní niekto viac vypije, odíde sám, alebo ho ostatní odvedú spať. Na mŕtveho sa nesmie pozerať cez oblok (Bystrany, Žehňa, Bardejov, Trebišov, Kuzmice, Hrčeľ, Soľ, Turzovka, Pobedim).

Vartovanie je príležitosťou na uplatnenie rôznych žartov a spoločenských hier: napríklad keď niekto zaspí, natrú ho sadzami alebo horčicou, zviažu mu šnúrky na topánkach, alebo priviažu topánky šnúrkami o nohu stola, napchajú tabak do nosa, zapália papier medzi prstami a podobne. Okrem hrania kariet, hádzania sa mokrou handrou, dramatizovaného žartovania v prevleku – žena s klobúkom a palicou, hier na žandára, na sudcu a na babu (všetko v Trebišove), je na východnom Slovensku aj medzi Rómami obľúbená hra, pri ktorej jednému prítomnému zaviažu oči, niekto ho udrie po zadku a on má uhádnuť, kto to bol; ak uhádne, úlohy sa vymenia. Túto hru poznajú Rómovia v Bardejove (*sekaná*), v Stročíne a Žehni (*pro buľa* = „na zadok"), v Hrčeli (*na rici*). Nepochybne v tomto prípade ide o súvis so staršími hrami pri mŕtvom (pôvodne známymi u Slovanov i u okolitých národov), ktoré Rómovia pravdepodobne prevzali od Rusínov, kde tieto hry (známe ako *lopatky*) miestami pretrvali do polovice 70. rokov 20. storočia.[36] Pri vartovaní sa s obľubou zadávajú rôzne úlohy vyžadujúce dôvtip a šikovnosť, uzatvárajú sa rôzne stávky (napr. či prihlásený dobrovoľník zájde o polnoci na cintorín a donesie odtiaľ kríž, či si ľahne do vykopanej jamy a podobne).[37] Podobne prebiehalo vartovanie aj u poľských Rómov.[38]

Podľa zistení E. Horváthovej olašskí Rómovia pôvodne pochovávali svojich zomrelých čo najskôr – ešte v deň skonu, na hrobe spálili jeho osobné veci a pokračovali v ceste ďalej, nocovali už na inom mieste.[39] Dnes aj olašskí Rómovia dodržiavajú trojdňové vartovanie. P. Stojka uvádza, že rakva nesmie byť čierna (používajú sa aj cínové), zvnútra je potiahnutá nejakou peknou látkou, mužovi nasadia na hlavu klobúk, žene uviažu šatku.[40] V Tekovských Lužanoch dajú mŕtvemu do ruky sviečku, hruď obložia svätými obrázkami a bankovkami. U významnejších olašských Rómov používajú truhlu, ktorá má časť vrchnáka priehľadnú, takže je možné vidieť tvár zosnulého. Vartovanie (*verrastáši*) olašských Rómov sa nelíši od opísaného vartovania starousadlých Rómov, azda len s tým rozdielom, že *spievajú zosnulému piesne, ktoré spieval, keď ešte žil*.[41] Informátori v Tekovských Lužanoch priznali počas poslednej noci okrem spievania i tancovanie.

Vyjadrenia informátorov k významu trojdňového bdenia pri mŕtvom sú nejednotné: popri konštatovaní, že vartovanie je *poslednou službou mŕtvemu* (Stročín), alebo zdôvodnení, že *aj P. Ježiša tri dni vartovali* (Giraltovce, Kuzmice), boli zaznamenané aj také vysvetlenia ako *vartuje sa preto, aby sa domáci nebáli, aby bolo trochu veselšie v chyži, aby nepospali, aby mŕtvy nevstal* (Žehňa), či preto, *aby mŕtvy neožil, aby neušiel* (Bardejov). Zaujímavé je vyjadrenie z Bystrian, že vartuje sa preto, *aby mŕtvemu zatiaľ mačka nevyškriabala oči*. Obavu, že cez truhlu nesmie prejsť mačka, pes alebo iné zviera, lebo by mŕtvy nemal na druhom svete pokoj, zaznamenala v roku 1955 v Klenovci E. Horváthová;[42] podobného charakteru je aj vyjadrenie informátorky z Turzovky, že *kočka je protivné, hnusné zviera, pri mŕtvom sa nesmie nechať, lebo mu vyžere papuľu*. Zdá sa, že mačka sa v rómskom prostredí vníma viac negatívne ako iné zvieratá.[43] Je zrejmé, že pravým dôvodom vartovania je strach z mŕtveho. K takémuto záveru dospela aj M. Hübschmannová, ktorá *varišagos* zaradila medzi spôsoby ochrany a obrany proti *mulovi*.[44] Na inom mieste autorka uvádza, že *mulo* sa bojí svetla, že ak nie je možné prespať mimo domu, kde niekto zomrel, treba nechať celú noc rozsvietenú lampu.[45] Túto praktiku potvrdili aj zistenia v Pobedime a v Turzovke: v izbe, v ktorej je truhla so zomrelým, musí stále svietiť svetlo. Strach z duše zomrelého prekonávajú pomocou rozsvieteného svetla aj Rómovia v Poľsku.[46]

V Pobedime je už viac ako dve desaťročia v prevádzke márnica na cintoríne. Rómovia sa tu cez deň pri svojom mŕtvom modlia, na noc odchádzajú domov. Od obecného úradu si vymohli, že v márnici po celú noc svieti svetlo, sami prebdejú noci do pohrebu pri svetle doma.

Vartovanie dodržiavajú Rómovia aj v ďalších lokalitách v prípadoch, že mŕtvy nie je doma, ale v nemocnici alebo v obecnom dome smútku: na stôl položia fotografiu zosnulého (v niektorých prípadoch cez jej spodný roh previažu čiernu stužku), pri ktorej po celý čas horia sviečky (Soľ, Kuzmice, Turzovka, Tekovské Lužany). Medzi Rómami sa môžeme stretnúť s presvedčením, že zomrelého možno vidieť prechádzať po osade alebo po jej okolí, pričom súčasne leží vystretý v truhle, kde ho vartujú: *mulo* je však obyčajne obrátený chrbtom, nevidieť mu do tváre, je ho však možné spoznať podľa siluety postavy, podľa chôdze (Bystrany, Žehňa, Andrejová).[47]

Dni, keď je zomrelý vystretý v truhle, možno využiť na prekonanie strachu z mŕtvych: najosvedčenejšou praktikou je chytiť mŕtveho za palec na nohe (Trebišov, Kuzmice) alebo zahryznúť mu do palca na ruke alebo na nohe, a to tri alebo deväťkrát (Bystrany, Markušovce).

V deň pohrebu (*pohrebos*) sa v dome zomrelého stretnú blízki i vzdialení príbuzní, susedia, prakticky všetci obyvatelia lokálneho spoločenstva. Ak sa niekto s nebohým za jeho života pohádal a zariekol sa, že na jeho pohreb nepôjde, ostane doma, lebo ostatní mu v účasti na pohrebe zabránia (Bystrany). Nad otvorenou truhlou sa s nebohým za všetkých pozostalých rozlúči obyčajne najbližší či za života najobľúbenejší príbuzný (napr. dcéra): emotívny prejav má charakter pohrebného plaču a výrazne citovo pôsobí na prítomných. V prípade, že sa pohrebu zúčastňuje rómska hudba, zahrá obľúbenú pieseň zomrelého, potom truhlu zatvoria. Ak vojde kňaz do izby, vykropí ju. Keď truhlu vynášajú z domu, na prahu ňou tri razy symbolicky poklopkajú: túto praktiku vysvetľujú tak, že kým nebohý doteraz o všetkom vedel, odteraz *nevie o sebe* (Žehňa, Markušovce, Giraltovce, Bardejov, Soľ), alebo tak robia preto, aby sa zomrelý viac nevracal (Spišské Tomášovce, Bystrany, Stročín, Pobedim).

Pred domom opäť zahrá ľudová hudba. Počas smútočného sprievodu vo viacerých obciach sledujú kňaza – ak sa trikrát obzrie, onedlho zomrie niekto ďalší.

Pohrebný obrad býva vždy cirkevný, v kostole. Približne do polovice 50. rokov 20. storočia pochovávali Rómov v mnohých obciach (najmä na východnom Slovensku) oddelene od „bielych": ak chcete na neznámom cintoríne zistiť, kde sú pochovaní Rómovia, je pravdepodobné, že ich nájdete na okraji cintorína (pri múre) na protiľahlej strane od hlavného vchodu. V Bystranoch bol obecným hrobárom Róm Ľudovít Šándor-Jáci (1923–1989), ktorý pri kopaní hrobov dodržiaval pravidlo – *jeden šór pre Cigánov, jeden šór pre bielych* (podobne to bolo v Pobedime). Pri spúšťaní truhly zahrala rómska hudba obľúbenú pieseň zomrelého: v prípade, že to bol rytmický čardáš, mohli sa nezainteresovaní domnievať, že Rómovia sa pri pohrebe radujú. Opak je pravdou: rómske pohreby sú veľmi emotívne, najmä ženy prejavujú svoju bolesť nad stratou manžela: hlasno nariekajú, počas pohrebu opakovane omdlievajú, pokúšajú sa skočiť do otvoreného hrobu, v čom im po celý čas bránia prítomní muži (synovia).[48] Do jamy hádžu hlinu, kvety, stužky z vencov, ženy navyše vreckovky premáčané od sĺz – aby nemali *ťažobu* (Bystrany, Žehňa). Podobný priebeh mal i cigánsky pohreb v rakúskom Burgenlande i súčasný pohreb Rómov v Poľsku.[49]

Pri pohrebe dieťaťa vložia do hrobu tanierik, na ktorom sú jabĺčko, pomaranč a vetvička rozmarínu, previazaná bielou stužkou (Bystrany, Markušovce). Ak zomrelo nepokrstené dieťa, pochoval ho väčšinou dohodnutý krstný otec bez prítomnosti kňaza (Bystrany, Markušovce, Spišské Tomášovce, Pobedim), matku, ktorá zomrela s dieťaťom, pochovali spolu (Bystrany, Spišské Tomášovce). Ak zomrie mladé dievča, oblečú ju ako nevestu, v smútočnom sprievode kráča jeden mládenec oblečený ako ženích (Bardejov, Kuzmice, Pobedim). Osobitné opatrenia sa robili v prípade, ak sa predpokladalo, že zomrelý mal dve srdcia: ak bol pochovaný, treba ho vykopať, klincami prebiť ruky a hlavu a opätovne obráteného dolu tvárou pochovať (Bystrany, Markušovce). Podobné praktiky v takomto prípade (prepichnutie srdca, opätovné pochovanie dolu tvárou) zaznamenala aj E. Horváthová v 50. rokoch 20. storočia v Rožkovanoch, Jelšave, Rimavskej Bani a v Klenovci.[50] M. Hübschmannová považuje bytosť s dvoma srdcami (*dujevodengero manuš* = doslova „človek s dvoma dušami") za zvláštny typ *mula*, predpokladá, že viera v neho prenikla k Rómom z majoritného prostredia.[51]

Olašskí Rómovia, ktorí nikdy neboli hudobníkmi, si pozývajú na pohreb hudobníkov zo skupiny starousadlých Rómov (nazývajú ich *Rumungri*), aby zahrali zosnulému jeho obľúbené piesne.[52] Zomrelého kladú zvyčajne do vopred vymurovaného hrobu alebo krypty, ktorá je na stenách potiahnutá peknou farebnou látkou – *aby mal pocit, že je vo svojej izbe*,[53] na spodok sa položí nový koberec. V prípade, že človek zomrel náhle a nemá pripravenú kryptu, treba ju nechať najprv vymurovať; vartovanie sa v tom prípade môže predĺžiť aj na celý týždeň, pričom zomrelý je za ten čas v márnici (Tekovské Lužany). Na rakvu sa nesmie dostať ani trocha hliny, to by olašskí Rómovia považovali za *gádžovský pohreb*.[54]

Aj obyčajové praktiky tesne po pohrebe sledujú cieľ zabrániť mŕtvemu, aby ubližoval živým. V obci Soľ starší Rómovia cestou z cintorína sypú na zem mak alebo popol, aby sa nebohý nevracal (musel by najprv všetok mak či popol pozbierať); v okolí Svidníka Rómovia vkladajú z tohto dôvodu vrecko piesku alebo maku mŕtvemu priamo do truhly (zrnká musí po jednom porátať, a to odpúta od myšlienky na návrat).[55] Túto praktiku poznala aj informátorka z obce Hrčeľ (nar. 1924): ak mŕtvy neustále *chodí* (t. j. straší), treba ísť na pravé poludnie alebo o polnoci na cintorín a od jeho hrobu až domov sypať mak (informátorka túto praktiku aj realizovala po tom, čo za ňou neustále *chodila* jej nebohá svokra). Iný zvyk uviedol B. Krpelec z Bardejova: „po pohrebe každý účastník, príduc domov, rukou sa dotkne pece, aby ho mŕtvy neprišiel mátať".[56] Podobného charakteru je aj praktika z Giraltoviec: po návrate z cintorína sa každý chytí rúry od pece a povie: *Nech bolí hlava teba a nie mňa!* V Kuzmiciach po návrate z cintorína si ešte pred domom umyjú ruky (vodu potom vylejú) a až potom vojdú do domu. Vo všetkých sledovaných obciach až potom pootvárajú okná na miestnosti, kde bol mŕtvy vystretý, postavia stoličky, na ktorých bola položená truhla s mŕtvym (od vynesenia truhly z domu boli prevrátené), odokryjú zrkadlo a spália veci, ktoré v dome ostali po mŕtvom (v Spišských Tomášovciach až týždeň po pohrebe).

Počas pohrebu ostane niekoľko žien doma a pripravuje pohostenie – *pohrebiny*. Pre najbližších pozostalých je často v kultúrnom dome, reštaurácii či miestnej krčme, ostatní členovia miestneho spoločenstva (prakticky celá osada) povynášajú z domov stoly, prikryjú ich papierovými obrusmi (jedlo podávajú na papierových táckach, nápoje v papierových pohároch). Konzumuje sa klobása s horčicou a chlebom, párky, guláš, saláma, kupované zákusky, torty a koláče; z nápojov pivo, víno a pálenka. Aj tu sa dodržiava zákaz štrngať pohárikmi, každý pred vypitím odleje z pohárika trochu na zem. Vo viacerých lokalitách pretrváva zvyk ponechať počas pohrebnej hostiny tanier s jedlom a pohár s nápojom pre zomrelého alebo priamo pri stole (Markušovce, Trebišov, Turzovka), alebo ich položia na okno (Markušovce, Stročín, Hrčeľ). Jedlo a nápoj na druhý deň vyhodia, prípadne pozorujú, či z neho neubudlo, z čoho usudzujú na návštevu zomrelého (Markušovce). Finančné náklady na usporiadanie pohrebnej hostiny sú značne vysoké. V Markušovciach sa pamätajú, že ak zomrel niekto z chudobnej rodiny, dvaja muži z osady chodili s tanierom vyberať pomedzi ostatných na pohreb. Dnes je finančné zabezpečenie pohrebu záležitosťou najbližšej rodiny zosnulého, jednotliví jej členovia združujú finančné prostriedky. V Spišských Tomášovciach je povinnosťou každého, kto príde na pohrebiny (aj cudzích ľudí), priniesť za svoju rodinu 1 liter pálenky, 1 kg klobásy a 1 peceň chleba. Pohrebiny sú významnou rodinnou i širšou spoločenskou udalosťou. Ich dôstojné usporiadanie a účasť na nich tak zo strany pozostalých, ako i zo strany hostí, sa pociťuje ako povinnosť, preto neľutujú ani vyššie finančné náklady (z obavy, aby nebolo málo potravín, nakúpia často neprimerané množstvo, ktoré potom konzumujú ešte niekoľko dní).

U Rómov na Slovensku je všeobecne rozšírená viera, že mŕtvy (*mulo*) sa po istom čase – najčastejšie po

troch dňoch, ale aj po týždni alebo mesiaci po pohrebe[57] – príde poďakovať za usporiadanie dôstojného pohrebu alebo vyjadriť svoju nespokojnosť, napr. s tým, že mu nedali nejaký jeho osobný predmet do hrobu. Najčastejšie sa vyjaví svojmu najbližšiemu (najobľúbenejšiemu) príbuznému vo sne (Spišské Tomášovce, Bardejov, Giraltovce, Sirnik, Trebišov, Kuzmice, Turzovka), alebo sa prejaví nečakaným zvukom: zaklope na okno (Bystrany, Spišské Tomášovce, Žehňa, Giraltovce, Turzovka, Pobedim), na dvere (Žehňa, Pobedim), alebo pomyká kľučkou (Bystrany), počuť v noci jeho kroky v dome alebo na povale (Bystrany, Giraltovce, Stročín), rinčí taniermi alebo hrncami (Bardejov, Turzovka), alebo zhasí svetlo (Giraltovce, Stročín). Istý čas po pohrebe ho možno aj vidieť – iba ako siluetu, nie do tváre, prípadne je bez hlavy (Markušovce, Andrejová, Hrčeľ, Pobedim), alebo svoju prítomnosť prejaví kontaktom s pozostalým: tento objaví ráno na svojom tele fľak – modrinu (Bardejov, Trebišov), medzi neželané prejavy patrí ťažoba na hrudi (Bardejov) či škrtenie (Markušovce).

Predpokladanú návštevu *mula* zisťujú aj sami pozostalí, čo si v Bardejove všimol už v roku 1935 B. Krpelec: „Slamu, na ktorej mŕtvy umrel, vyložia cez oblok, nie ďaleko od domu, aby videli, či v tretiu noc nepríde domov. Na oblok prestrú čistú bielu handru, posypú popolom a dajú tam do nádoby vody, aby videli, či sa mŕtvy vrátil domov. Poznali by vraj stopy na popole."[58] Podobné praktiky realizujú Rómovia aj dnes: večer pripravia na stôl lavór s vodou a uterák, ak sú ráno použité, mŕtvy bol pri nich (Giraltovce, Trebišov); na prah nasypú popol, druhý deň v ňom hľadajú stopy (Giraltovce, Trebišov).[59] Za inováciu tohto zvyku možno považovať praktiku Rómov žijúcich v mestskom nájomnom dome v Ústí nad Labem: po pohrebe nechajú v predsieni na stolíku tanier s nasypanou kôpkou múky a druhý deň ráno hľadajú v múke nejaké stopy – odkaz od zomrelého (rok 2000).

Ak *mulo* od pozostalých požaduje nejakú vec, ktorú mu nedali do truhly, zanesú ju na cintorín a zahrabú do hliny na hrobe, pretože v opačnom prípade by im táto vec priniesla nešťastie, ba i smrť.[60] Ak však ani potom mŕtvy neprestáva znepokojovať živých, obracajú sa na kňaza, ktorý pomôže vykropením domu svätenou vodou, odslúži svätú omšu.[61]

Cenné informácie z oblasti duchovnej kultúry som získal od pani Márie Ž. zvanej Papučka z Markušoviec. V decembri 1987 ako 61-ročná zomrela. Mnohé z toho, čo mi za života rozprávala, sa udialo po jej smrti: ešte počas života vyslovila želanie, aby jej do truhly dali jej obľúbenú sukňu; pozostalým však bolo ľúto dať jej ju. Po úmrtí bola vystretá v otvorenej truhle, pozostalí „vartovali" vo vedľajšej miestnosti, dvere boli otvorené. Zrazu zacítili dym, vbehli do izby, horela zásuvka v bielizníku. Keď plameň uhasili, zistili, že zhorela iba jediná sukňa, tá, ktorú jej nedali do truhly. Aj po smrti sa objavovala, chodila pýtať hodinky, ktoré jej syn odmietol dať do truhly. Pomohla až svätená voda, ktorou vykropili dom zvonku aj zvnútra, potom prestala chodiť (syn si však hodinky nikdy na ruku nedal).

Rodinní príslušníci zomrelého dodržiavajú smútok jeden rok: nezúčastňujú sa svadieb, zábav, nespievajú. Ženy, pokiaľ idú do obce alebo do mesta, sa obliekajú po celý čas do čierneho, muži nosia čiernu pásku aspoň 2–3 mesiace. Zomrelého si pripomínajú pri niekoľkých príležitostiach. V deň jeho narodenín prinášajú na hrob kvety (Kuzmice, Trebišov). V prípade, že ním bol muž, prinášajú aj alkohol: prvý pohárik pálenky vylejú priamo na hrob, potom pohárik koluje a vypijú si všetci prítomní (Bystrany, Bardejov, Trebišov); inou možnosťou je, že celú fľašku vložia do zeme (Spišské Tomášovce), vylejú ju celú na hrob, alebo pohárik s pálenkou dajú večer za okno (Markušovce). Ďalšou príležitosťou návštevy cintorína sú sviatky Všetkých svätých a Pamiatky zosnulých, keď prinášajú na hroby kytice a zapaľujú sviečky. Aj pri tejto príležitosti v niektorých lokalitách vylejú na hrob alkohol (Bystrany), v obci Pobedim si nebohého, *ak si za života ľúbil vypiť,* uctia tak, že jeho hrob polejú 1–2 litrami vína alebo pálenkou. V Markušovciach dávajú pohár s pálenkou na okno, v obci Soľ varia na deň Pamiatky zosnulých halušky. Varenie halušiek v tento deň po návrate z cintorína zaznamenala aj E. Horváthová: po jednej ich poukladali na tanier, pri každej z nich hneď povedali, pre koho je určená, a nechali ich tak až do druhého dňa, potom ich vyhodili.[62]

S jedlami pre mŕtvych sa stretávame na Vianoce: na Štedrý večer pripravujú rómske ženy tradičné vianočné jedlo – makové *bobáľky,* ktoré dajú na okno (Bardejov, Giraltovce, Žehňa, Kuzmice, Hrčeľ). Jedlo s pohárikom pálenky položia na oblok v Stročíne, tanier s jedlom, príborom a pohárikom prichystajú v Turzovke. Podobne v Klenovci odložili zo všetkých jedál a nechali ich až do Nového roku.[63] V Kuzmiciach okrem *bobáľok* pripravia v izbe lavór s vodou a uterák, očakávajúc nočnú návštevu zomrelého. V Bystranoch navštívia hrob príbuzného aj na Vianoce, alkohol naň alebo vylejú, alebo zastrčia do zeme celú fľašu, do hliny na hroboch detí strčia balíček cukríkov. Zdobenie stromčeka na hrobe sa ujíma až v posledných rokoch (Spišské Tomášovce, Trebišov, Kuzmice, Pobedim)

Zomrelým sú určené praktiky počas Štedrého večera u Rómov v obci Zemplínska Široká: „... pri prípitku sa z jedného štamperlíka kvapne do každého kúta v miestnosti, aby naši zomrelí na nás v dobrom spomínali a mali dobrú náladu. Tiež sa z pece zoberie trocha popola z dreva a nasype sa do kútov. To zasa aby zem, v ktorej sú pochovaní, bola pre nich ľahká."[64]

Konzumácia alkoholu na hrobe a príprava jedál pre pozostalých sú pravdepodobne reliktom hostín na počesť mŕtveho, ktoré boli známe u vyspelých starovekých národov i u Slovanov pred prijatím kresťanstva a súviseli s predstavou posmrtného života a postupným začleňovaním zomrelého do sveta mŕtvych.[65] Odkladanie jedla pre mŕtvych a jeho kladenie na hroby bolo známe u Rómov v Bulharsku,[66] podobne kladenie jedla a nápojov na hrob a postriekanie hrobu vínom alebo liehovinou praktikovali nemeckí Cigáni a rakúski Sintovia.[67] Vylievanie alkoholu na hroby si u Rómov všimol v oblasti Luhačovicka už A. Václavík.[68] Podrobne opísal tieto praktiky v 90. rokoch 20. storočia v Poľsku A. Bartosz.[69]

V minulosti Rómovia nevenovali hrobom veľkú starostlivosť, cintorínu sa skôr vyhýbali. Na hrobe ponechali drevený kríž, ktorý bol do zeme vsadený pri pohrebe, keď zhnil, nahradili ho novým, tiež drevený. Záujem o úpravu hrobov a budovanie náhrobníkov súvisí jednak s rastom životnej úrovne rómskeho obyvateľstva tej-ktorej lokality, jednak so snahou na-

podobňovať vonkajšie znaky spôsobu života miestneho majoritného obyvateľstva, ktoré sa považujú za kultúrny vzor.[70] Podobne ako u majoritného obyvateľstva, tak i u Rómov sa návšteva cintorína a úprava hrobov na sviatok Pamiatky zosnulých či na Vianoce stávajú spoločenskou udalosťou; budovanie náhrobníkov sa stáva prestížnou záležitosťou, manifestovaním túžby po spoločenskej akceptácii, u olašských Rómov navyše demonštrovaním majetnosti rodiny zomrelého. A. Bartosz upozornil na skutočnosť, že Rómovia v Poľsku si budujú hroby neobvyklej architektúry, v tvare byzantských kostolíkov: v 60. rokoch ich začali stavať Kalderaši vo Wroclavi, odtiaľ sa rozšírili do ďalších cintorínov väčších miest.[71] Podobnú náhrobnú architektúru začali stavať aj Rómovia v Nitre. Nad kryptou hrobu vybudujú stavbu v tvare domčeka so sedlovou strechou, užšou štítovou stranou orientovanú do cestičky cintorína; vstupný priestor chráni masívna kovaná mreža, ktorá je súčasne dverami, umožňujúcimi vstúpiť dovnútra. V interiéri je okrem náhrobnej dosky s menami a údajmi o zomrelých, vencov a kytíc z umelých kvetov aj detský stolček a stoličky (určené pôvodne pre 3–4-ročné deti), kam počas sviatkov kladú nápoje a fajčivo pre zomrelých.

Obdobie medzi úmrtím človeka a jeho pochovaním poskytuje príležitosť na vykonávanie magických praktík. V Markušovciach a Bystranoch najbližší príbuzní odstrihnú mŕtvemu kúsok vlasov, ktoré vložené v peňaženke prinášajú šťastie (*furt máte peniaze, keď idete niečo kúpiť, nepýtajú od vás peniaze*, Bystrany). Z 19. storočia je záznam o liečení alkoholizmu pomocou krvi mŕtveho a peny z jeho úst.[72] Magická sila prechádzala aj na predmety, ktoré prišli do styku s mŕtvym. *Keď vodu, ktorou bol umývaný nebožtík vylejete niekomu, s kým sa hneváte, pod nohy, prejde tá choroba na neho* (Markušovce). Rovnako aj E. Horváthová zistila v štyroch obciach, že vodu, ktorou umyli mŕtveho, si niektorí vraj odkladali na čarovanie.[73] Šatka, ktorou bola mŕtvemu previazaná brada, pomáha pri súde: keď sudca začne hovoriť, niekto z rodiny robí na tej šatke uzly, sudca sa mýli, nemôže obvineného odsúdiť (Andrejová). Túto praktiku poznajú aj v Bardejove (šatku môže nahradiť aj vystrihnutý kúsok tylu z časti, ktorá prikrývala mŕtvemu tvár), v Klenovci ju v roku 1955 zaznamenala aj E. Horváthová.[74] Prítomnosť mŕtveho možno využiť aj na škodlivú mágiu: tajne získaná fotografia nepriateľa, zasunutá nepozorovane do otvorenej truhly, ktorá sa dostane s mŕtvym do hrobu, analogicky spôsobí smrť človeka, ktorého spodobňuje (Bystrany, Markušovce).[75] Mŕtvy môže však aj pomôcť:

Jeden sa mŕtveho pýtal, aby mu povedal, aké vyjdú čísla v športke. V noci sa mu prisnil ten mŕtvy a povedal mu tie čísla; ten človek potom vyhral druhú cenu – šesťdesiattisíc korún (Bardejov).

Revenantizmus, viera v návrat duší zomrelých, ktoré znepokojujú živých, a spôsoby ochrany proti nim sú vlastné takmer všetkým národom sveta[76] a sú aj základom komplexu obyčajových praktík, ktoré sa viažu k úmrtiu človeka a jeho pohrebu u Rómov. Ich dnešná podoba je výsledkom dlhodobých vzájomných kontaktov a kultúrnych vplyvov jednotlivých etnických spoločenstiev žijúcich v európskom priestore. V prípade Rómov, ktorí boli vždy v postavení minoritnej skupiny, dochádzalo k logickému preberaniu a prispôsobovaniu niektorých kultúrnych fenoménov z majoritného prostredia. Nie je preto potrebné dokazovať, či ten-ktorý jav je „etnicky pôvodný" alebo „prevzatý". Dôležitá je skutočnosť, že kým v majoritnom prostredí sa funkcia viacerých prejavov kultúry posunula do latentnej roviny či sa z kultúrneho komplexu úplne vytratila, v rómskom prostredí po istý čas plnila, prípadne stále plní dôležitú funkciu neodmysliteľnej súčasti ich života (takým je napríklad vartovanie pri mŕtvom). Z takéhoto pohľadu je potom možné súhlasiť s A. Fraserom, ktorý hrôzu z náklonnosti či nepriateľstva ducha zomrelého, strach, ktorý prechádza celým pohrebným obradom, považuje za jeden zo všeobecne platných a absolútnych znakov rómskej kultúry.[77]

Poznámky

1 Augustini ab Hortis, S.: Cigáni v Uhorsku 1775. Bratislava, Štúdio -dd-, 1995, s. 58–59.

2 Tamtiež.

3 Václavík, A.: Luhačovské Zálesí. Luhačovice 1930, s. 554.

4 Krpelec, B.: Bardejov a jeho okolie dávno a dnes. Bardejov 1935, s. 256.

5 Čajánková, E.: Život a kultúra rožkovianskych Cigáňov. In: Slovenský národopis, 2, 1954, č. 1–2, s. 149–175 a tamtiež, č. 3–4, s. 285–308.

6 Horváthová, E.: Cigáni na Slovensku. Bratislava, SAV 1964, s. 324–354.

7 Davidová, E.: Bez kolíb a šiatrov. Košice 1965, s. 140–142; Tá istá: Lidové náboženství trebišovských Cikánů-Romů koncem padesátých let 20. století, před rozpadem jejich tradiční komunity. In: Slovenský národopis, 36, 1988, č. 1, s.100.

8 Hübschmannová, M.: La credenza nel mulo dei Rom Slovacchi (Viera v mula u slovenských Rómov – ďalej citované ako Mulo...). In: Lacio drom, 23, 1987, č. 2–3, s. 3–74.

9 Marušiaková, J.: Rodinný život valašských Cigánov na Slovensku a jeho vývinové tendencie. In: Slovenský národopis, 34, 1986, č. 4, s. 617.

10 Antol, P.: Rodinné obyčaje Rómov v obci Soľ. In: Neznámi Rómovia (ed. A. B. Mann), Bratislava, Ister Science Press 1992, s.165–169: všetky ďalšie zmienky reálií z obce Soľ citujú z tejto práce.

11 Mann, A. B.: Obyčaje pri úmrtí u Cigánov-Rómov v troch spišských obciach. In: Slovenský národopis, 36, 1988, č. 1, s.192–202; Ten istý: Vartovanie pri mŕtvych u Rómov na Slovensku. In: Kultové a sociálne aspekty pohrebného rítu od najstarších čias po súčasnosť (zost. E. Krekovič), Bratislava, Slovenská archeologická spoločnosť, Slovenská národopisná spoločnosť 1993, s. 81–88.

12 Stojka, P.: Prách no/Pohreb. In: Romano džaniben, 3, 1996, č. 3, s. 32–34.

13 Sny ako znamenie úmrtia blízkej osoby uvádza tiež Lacková E.: Narodila jsem se pod šťastnou hvězdou. Praha, Triáda 1997, s. 74–66.

14 Podobné znamenia úmrtia zaznamenala Horváthová, E.: Cigáni, c. d., s. 341.

15 Krpelec, B.: c. d., s. 256, Horváthová, E.: Cigáni, c. d., s. 341.

16 Romsko-český a česko-romský kapesní slovník. (M. Hübschmannová, H. Šebková, A. Žigová), Praha, SPN 1991, s. 184.

17 Podrobnejšia charakterizácia *mula* v práci Hübschmannová, M.: Mulo, c. d., s. 7–9.

18 Krpelec, B.: c. d., s. 256, Horváthová, E.: Cigáni, c. d., s. 342, Antol, P.: c. d., s. 168; Stojka, P.: c. d., s. 33.

19 Augustini ab Hortis, S.: c. d., s. 59.

20 Horváthová, E.: Cigáni, c. d., s. 341.

21 Stojka, P.: c. d., s. 32.

22 Dostal, W.: Die Zigeuner in Österreich. Arch. f. Völkerkunde, 1955, cit. podľa Hermann, A.: Die Zigeuner. Olten 1965, s. 178.

23 Tamtiež.

24 Stojka, P.: c. d., s. 33.

[25] Podobne je to u nemeckých Cigánov – HERMANN, A.: c. d., s. 177.

[26] STOJKA, P.: c. d., s. 33.

[27] HORVÁTHOVÁ, E.: Cigáni, c. d., s. 342.

[28] ČAJÁNKOVÁ, E.: c. d., s. 294.

[29] BARTOSZ, A.: Nie bój sie Cygana. Sejny, Pogranicze 1994, s. 96–97.

[30] MARUŠIAKOVÁ, J.: c. d., s. 617.

[31] FRASER, A.: Cikáni. Praha, Nakl. Lidové noviny 1998, s. 201.

[32] VÁCLAVÍK, A: c. d., s. 554.

[33] MARUŠIAKOVÁ, J.: c. d., s. 617.

[34] HÜBSCHMANNOVÁ, M.: Slovesná tvorba slovenských Romů. In: Slovenský národopis, 36, 1988, č. 1, s. 86–87. Z rakúskeho Burgenlandu dokladá MAYERHOFER, C.: Dorfzingeuner. Picus Verlag Wien, 1967, s. 88.

[35] Rovnaké praktiky u Rómov v Poľsku opísal BARTOSZ, A.: c. d., s. 97.

[36] CHORVÁTHOVÁ, Ľ.: Hry pri mŕtvom. Heslo in: Encyklopédia ľudovej kultúry Slovenska, 1., Bratislava, Veda 1995, s. 184–185. Pozri tiež Hübschmannová, M.: c. d., s. 10.

[37] Podrobnejšie MANN, A. B.: Vartovanie, c. d., s. 83–86.

[38] BARTOSZ, A.: c. d., s. 95.

[39] ČAJÁNKOVÁ, E.: c. d., s. 293–294; HORVÁTHOVÁ, E.: Cigáni, c. d., s. 341.

[40] STOJKA, P.: c. d., s. 33.

[41] Tamtiež, s. 32.

[42] HORVÁTHOVÁ, E.: Cigáni, c. d., s. 342.

[43] V Bulharsku napr. Rómovia veria, že keď mačka prejde cez mŕtveho, smrť neodišla, ale ostáva v dome, aby vo sne škodila ostatným; mŕtvy, ktorého preskočila mačka, bol *vampíri*. Pozri HORVÁTHOVÁ, E.: Cigáni, c. d., s. 94, pozn. 74 a 79.

[44] HÜBSCHMANNOVÁ, M.: Mulo, c. d., s. 10.

[45] Tamtiež, s. 11.

[46] BARTOSZ, A.: c. d., s. 97–98.

[47] Poznatky z výskumov sa zhodujú s charakteristikou *mula, ktorý má podobu manuša (človeka)* – pozri HÜBSCHMANNOVÁ, M.: Mulo, c. d., s. 5. i s popisom E. Lackovej: c. d., s. 29.

[48] Je zaujímavé, že plače a vykladanie nad mŕtvym, ktoré boli v starších obdobiach vlastné aj slovenskému obyvateľstvu, boli už v 30. rokoch 20. storočia vnímané ako znaky rómskeho pohrebu: *Nad hrobom nie sú žiadne nariekačky – s tým vyprevádzajú cigánky zomrelého cigáňa – je to chaos slovenčiny a cigánčiny, ale veľmi interesantný* (Slovenská Ľupča), pozri: Pramene k tradičnej duchovnej kultúre Slovenska (obrady, zvyky a povery – 1939), (zost. M. Leščák, V. Feglová), Bratislava, Vyd. Prebudená pieseň 1995, s. 143, podobne na s. 132.

[49] Cigánov v Burgenlande pôvodne pochovávali na osobitnom mieste na okraji cintorína. Na pohrebe hudobníka hrali jeho kamaráti pri hrobe smútočné piesne, ale aj jeho obľúbené piesne – často aj veselé. Keď zomrel ženatý muž, jeho žena si pri pohrebe trhala vlasy a vytrhnutý chumáč hodila do hrobu. Počas pohrebu nesmela vysloviť meno mŕtveho, pri oplakávaní hovorila len „o bielom holubovi, ktorý nás opustil" (Mayerhofer, C.: c. d., s. 89). Pohreb Rómov v Poľsku je v základných znakoch identický s opísaným pohrebom na Slovensku: rozlúčka nad otvorenou truhlou, pri vynášaní truhly trojnásobné poklopanie o prah domu, hudobníci hrajú obľúbené piesne zomrelého, prejavy žiaľu vdovy. Pozri BARTOSZ, A.: c. d., s. 96.

[50] ČAJÁNKOVÁ, E.: c. d., s. 294, a HORVÁTHOVÁ, E.: Cigáni, c. d., s. 343 a s. 353, pozn. 126.

[51] HÜBSCHMANNOVÁ, M.: Mulo, c. d., s. 9.

[52] STOJKA, P.: c. d., s. 33, rovnako v Tekovských Lužanoch.

[53] Tamtiež.

[54] Tamtiež.

[55] HÜBSCHMANNOVÁ, M.: Mulo, c. d., s. 10.

[56] KRPELEC, B.: c. d., s. 256.

[57] HÜBSCHMANNOVÁ, M.: Mulo, c. d., s. 6 uvádza ako najčastejšiu dobu termín šesť týždňov po úmrtí.

[58] KRPELEC, B.: c. d., s. 256.

[59] Túto praktiku popisuje aj E. Lacková, c. d., s. 29: „Když dědečka třetího dne pohřbili, posypala maminka na noc zem ve světnici popelem... ‚Uvidíme, jestli dědeček přijde', řekla maminka... No a maminka tvrdila, že ráno našla v popelu dvě stopy. Lidské! Dědeček se na nás přišel podívat ve své vlastní podobě. To znamená, že to byl hodný člověk, důstojný, a že se nemusel měnit ve psa." Podobnú praktiku uvádza aj HÜBSCHMANNOVÁ, M.: Mulo, c. d., s. 11.

[60] Konkrétne prípady uvádzajú informátori vo všetkých skúmaných lokalitách. Tiež HORVÁTHOVÁ, E.: Cigáni, c. d., s. 353, pozn. 113.

[61] Ďalšie praktiky, ako sa chrániť pred *mulom*, uvádza HÜBSCHMANNOVÁ, M.: Mulo, c. d., s. 9–13.

[62] HORVÁTHOVÁ, E.: Cigáni, c. d., s. 343.

[63] Tamtiež.

[64] MIŠKUFOVÁ, H.: Na štedrovečernom stole mali kapustnicu. In: Práca, 52, 27. 12. 1997, č. 296, s. 3.

[65] CHORVÁTHOVÁ, Ľ.: Jedlá pre zomrelých, Kar. In: Encyklopédia ľudovej kultúry Slovenska, 1., Bratislava, Veda 1995, s. 217 a 230.

[66] HORVÁTHOVÁ, E.: Cigáni, c. d., s. 94, pozn. 74.

[67] HERMANN, A.: c. d., s. 178. C. MAYERHOFER, c. d., s. 90 opisuje zvyk *pomana* (pohrebná hostina), ktorý si burgenlandskí Rómovia priniesli z Rumunska: týždeň, štyridsať dní a jeden rok po pohrebe sa celá rodina pozostalých stretáva pri spomienkovej hostine, kde podávajú obľúbené jedlá zomrelého, alkohol a cigarety (ak bol fajčiarom), jedno miesto je vyhradené pre mŕtveho. Po hostine rozdeľujú drobné predmety po mŕtvom – strieborné mince, brošne, prívesky, fajky, gombíky, ihlice na háčkovanie alebo obrázky. Piesňou chvália a oslavujú jeho činy.

[68] VÁCLAVÍK, A.: c. d., s. 554: *Na hrob zemřelého postřikují delší dobu nápoje opojné, ale poskrovnu, „aby prý se dušička jeho pokřísila, když prý ji tam chuděrce nikdo ničeho již nepodá"*.

[69] BARTOSZ, A.: c. d., s. 98–99: Kalderaši (niekdajší kotlári) sa stretávajú pri hrobe na výročie úmrtia, pomodlia sa a vypijú po kalíšku vodky, pričom vždy odlejú niekoľko kvapiek na náhrobnú dosku. Na cintorín prichádzajú Rómovia po zotmení na sviatok Pamiatky zomrelých a Všetkých svätých, mŕtvym prinášajú cigarety, ktoré kladú na hroby, pália sviečky a pijú vodku, ktorou hroby svojich blízkych aj polievajú.

[70] LANDSFELD, H.: O Dušičkách na dedinských cintorínoch. In: Slovenský denník, 15, 1. 11. 1932. Autor síce uvádza, že „pre zomrelých Cigánov kúvajú a zdobia si Cigáni-kováči sami malé železné kríže", neuvádza však lokalitu/oblasť ich výskytu; je možné predpokladať, že išlo napr. o oblasť južného Slovenska, kde sa Rómovia (väčšinou hudobníci) približovali v tomto období životnou úrovňou a spôsobom života majoritnému obyvateľstvu.

[71] BARTOSZ, A.: c. d., s. 97. Aj C. Mayerhofer, c. d., s. 90 upozornila, že dnešní Cigáni v Burgenlande stavajú drahé náhrobníky (nádhernejšie ako Necigáni), ktorými chcú ukázať svoj blahobyt.

[72] HORVÁTHOVÁ, E.: Cigáni, c. d., s. 322, pozn. 231 cituje H. Wlislockého: „Ženy v snahe vyliečiť mužov z alkoholizmu primiešavali im do nápoja trochu peny z úst mŕtveho a trochu jeho krvi. Následkom takéhoto lieku sa v roku 1888 istý Cigán z južného Maďarska rozlúčil so životom v najhroznejších mukách."

[73] Tamtiež, s. 342.

[74] Tamtiež.

[75] Ďalšie všeobecne rozšírené magické praktiky, pri ktorých sa používajú časti tela mŕtveho a predmety, ktoré bezprostredne súviseli s pochovaním uvádza HORVÁTHOVÁ, E.: Apotropajné predmety. Heslo in: Encyklopédia ľudovej kultúry Slovenska 1., Bratislava, Veda 1995, s. 20.

[76] CIBULOVÁ, T., GAŠPARÍKOVÁ, V.: Revenant. Heslo in: Encyklopédia ľudovej kultúry Slovenska 2., Bratislava, Veda 1995, s. 114–115.

[77] FRASER, A.: c. d., s. 201.

Zoznam skúmaných lokalít

(v zátvorke je rok výskumu)

Okr. Spišská Nová Ves: Bystrany (1986, 1987), Markušovce (1986, 1987), Spišské Tomášovce (1986, 1987); okr. Bardejov: Bardejov, sídlisko Poštárka (1989), Andrejová (1989); okr. Svidník: Giraltovce (1989), Stročín (1989); okr. Prešov: Žehňa (1987); okr. Trebišov: Trebišov-osada (1991), Hrčeľ (1991); okr. Nové Mesto nad Váhom: Pobedim (1988); okr. Čadca: Turzovka (1997); okr. Levice: Tekovské Lužany (2001).

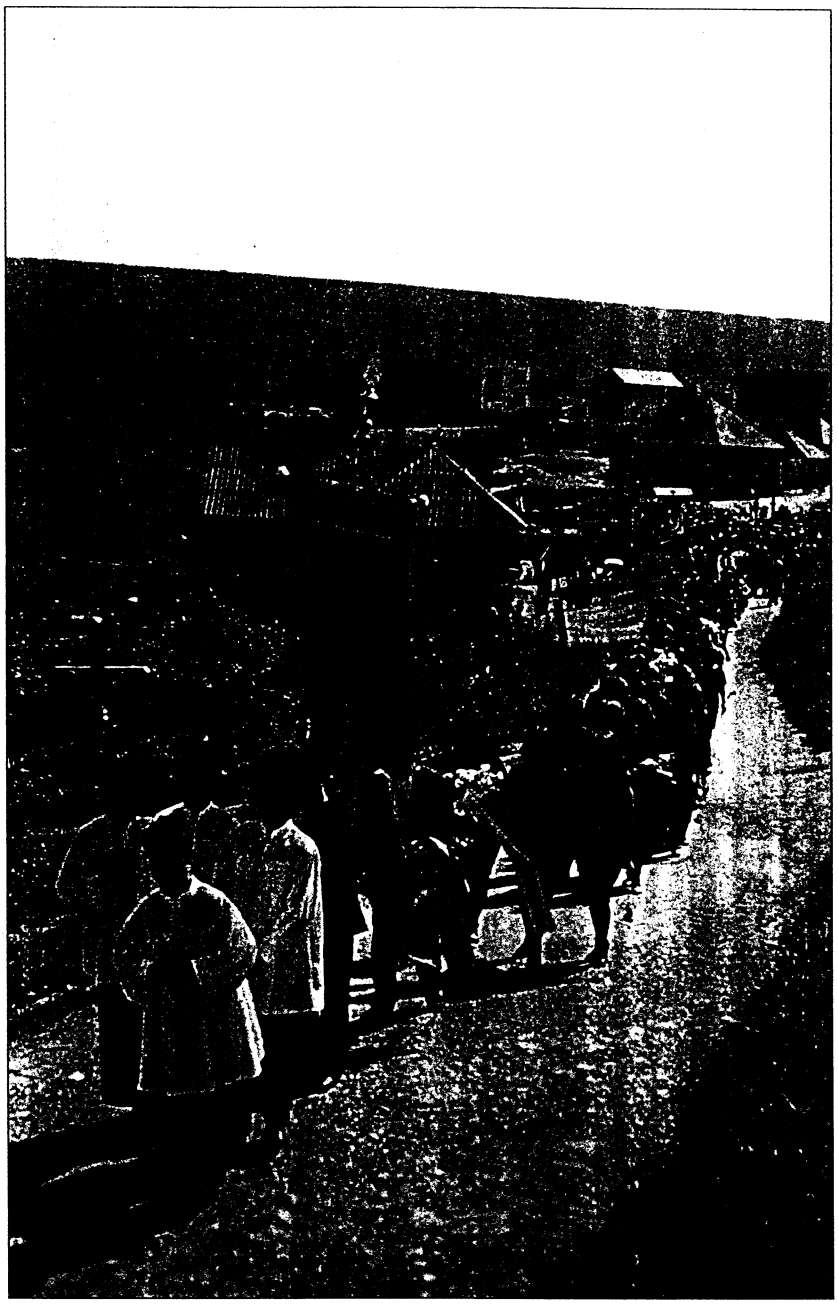

/1/

/2/

1. / Pohrebný sprievod. Bystrany. Foto A. B. Mann, 1989
2. / Pri vartovaní. Trebišov. Foto A. B. Mann, 1991

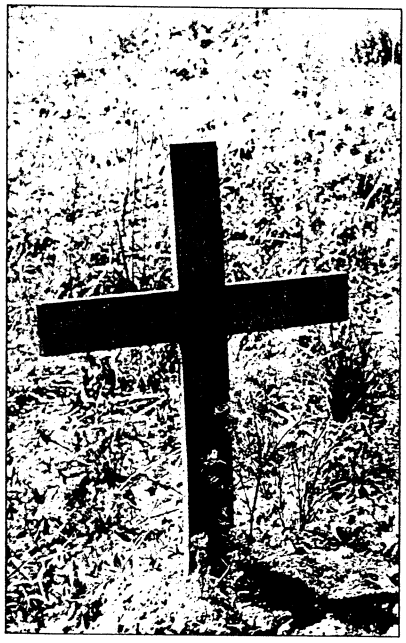

/3/ /4/
/5/
/6/

3. / Dcéra sa lúči so zosnulým otcom. Bystrany. Foto A. B. Mann, 1989
4. / Drevený kríž. Bystrany. Foto A. B. Mann, 1987
5. / Zádušná sv. omša. Bystrany. Foto A. B. Mann, 1989
6. / Pohrebná hostina v rómskej osade. Bystrany. Foto A. B. Mann, 1989
7. / Náhrobník primáša Rudiho Rácza (1836–1903). Lučenec. Foto A. B. Mann, 1999
8. / Pri hrobe rodičov v deň Pamiatky zosnulých. Spišské Tomášovce. Foto A. B. Mann, 1987
9. / Náhrobná architektúra. Nitra. Foto A. B. Mann, 2001
10. / Kovaný náhrobný kríž. Dunajská Lužná. Foto A. B. Mann, 1999
11. / Mramorový náhrobník. Nitra. Foto A. B. Mann, 2001

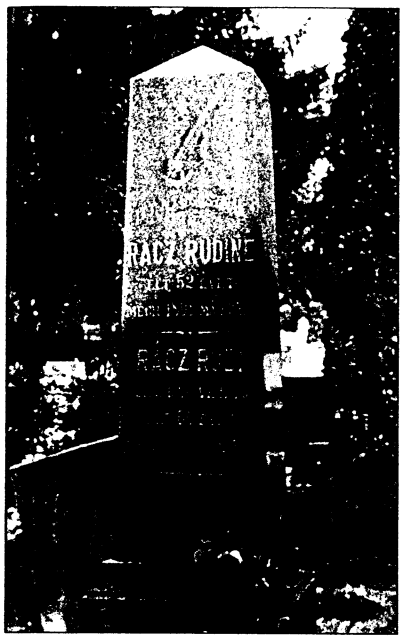

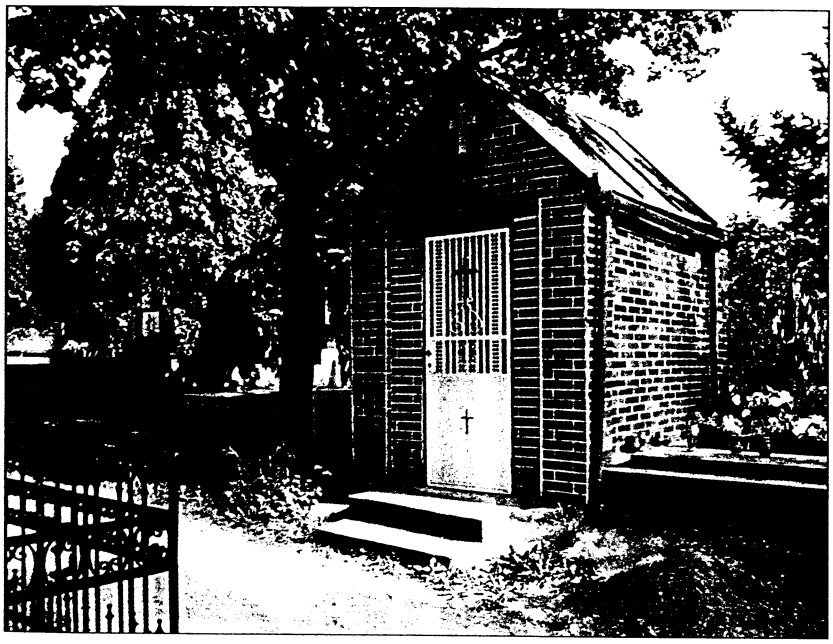

/7/ /8/

/9/ /10/
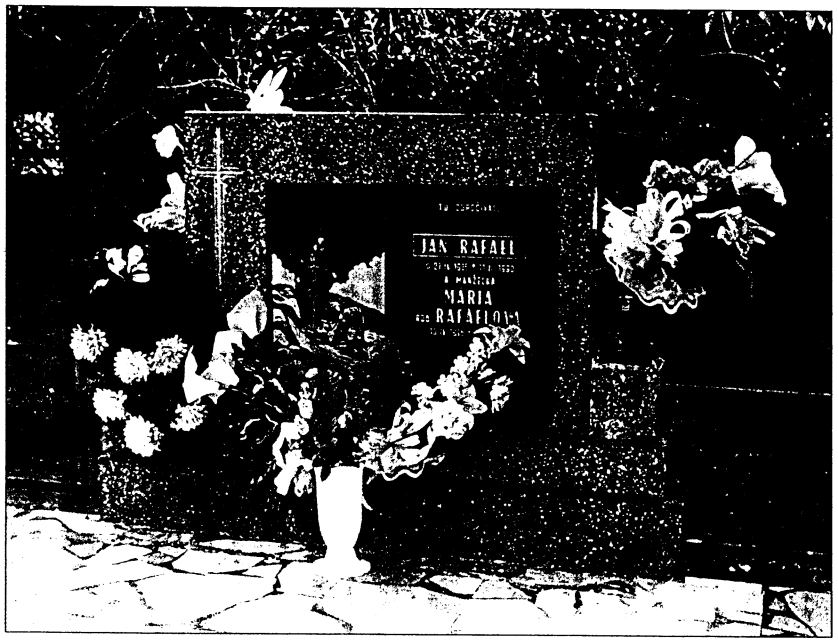
/11/